KADİM DOĞU TURAN EKONOMİSİ: I. ve II. KÖK TÜRK KAĞANLIKLARININ EKONOMİK YAPISI ÜZERİNE İNCELEME[1]

Fatih YÜCEL[*]

Özet: Kadim Doğu Turan Ekonomi tarihindeki en etkili Türk kağanlıklarından birisi de Kök Türk Kağanlığıdır. "Göksel Türkler" anlamına da gelen Kök Türkler, İç Asya'da yaklaşık MS 552 ile 745 yılları arasında gelişerek geniş bir imparatorluk kurdular. I. Kök Türk Kağanlığı (552-603) ve II. Kök Türk Kağanlığı (682-745) olmak üzere iki döneme ayrılır. I. Kağanlık, Aşina klanından olan, Bumin Kağan'ın MS 552 civarında çeşitli Türk kabilelerini birleştirmesiyle kuruldu. Kağanlık zirve döneminde doğuda Mançurya'dan batıda Karadeniz'e kadar uzanan güçlü bir Türkistan imparatorluğu haline dönüştü. Kök Türkler askeri becerileri sayesinde topraklarını hızla genişlettiler, komşu grupları fethettiler ve İpek Yolu ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurdular. Bizans İmparatorluğu ile Sasani Pers İmparatorluğu arasındaki güç mücadelelerinde önemli rol oynadılar. Ayrıntılar tam olarak belli olmasa da, Kağanlığın muhtemelen Aşina'nın en üstte olduğu hiyerarşik bir yapısı vardı. Konargöçer yaşam alanında hayvancılık temel ekonomik faaliyetti ama aynı zamanda ticaretle de uğraşıyorlardı ve fethettikleri halklardan haraç alıyorlardı. Bu çalışmada hem yazılı hem de arkeolojik veriler Arkeonomi sistematiğinde analiz edildiğinde Kök Türk Kağanlıklarının ekonomik yapıları analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Turan Ekonomisi, Batı Turan Ekonomisi, Arkeonomi, Kök Türk Kağanlıkları*

The Ancient West Turan Economy: An Examination on the Economic Structure of I. and II. Kök Türk Khaganates

Abstract: The Kök Türk Khaganates is one of the most influential Turkish Khaganates in Ancient Eastern Turan economic history. The Kök Türks, also known as the meaning "Celestial Türks", established a vast empire in Inner Asia, flourishing between roughly 552 and 603 AD. The I. Khaganate was established by the Ashina clan, with Bumin Khagan uniting various Turkic tribes around 552 AD. At its peak, the Khaganate stretched from Manchuria in the east to the Black Sea in the west, creating a powerful Türkistan empire. The Kök Türks rapidly expanded their territory through military prowess, conquering neighboring groups and establishing dominance over the Silk Road trade routes. They played a significant role in the power struggles between the Byzantine Empire and the Sasanian Empire of Persia. While details are not entirely clear, the Khaganate likely had a hierarchical structure with the Ashina at the top. Semi-Nomadic pastoralism was the primary economic activity, but they also engaged in trade and levied tribute from conquered peoples. In this study, when both written and archaeological data are analyzed by the Archeonomi systematics, the economic structures of the Kök Turk Khaganates will be analyzed.

Keywords: *Turan Economy, West Turan Economy, Archaeonomy, Kök Türk Khaganates*

Giriş

Kadim Doğu Turan Ekonomisinin 6.-8.yy.'ına damga vuran Türk Devleti şüphesiz Kök Türk'lerdir. MS 552-745 yılları arasında hüküm süren Kök Türkler tarihte "Türk" adını devlet isimlerinde kullanan ilk topluluktur. Sahip oldukları geniş coğrafya Türkistan'ın, Çin'den Avrupa'ya uzanan büyük ticaret yollarını da kapsamaktaydı. Ticaret yollarına olan hakimiyetleri bir yandan stratejik olarak uluslararası ticaretin gelişmesine diğer yandan da güçlü gelir akışına sahip olmalarını da sağlamıştır. Böylece güçlü ve parlak bir medeniyet seviyesine ulaşmışlardı. Özellikle Batı Kök Türk Kağanlığının para basmış olması Ticari hayattaki yerlerini ne kadar önemli kıldığının bir göstergesidir.

Bu çalışmada I. ve II. Kök Türk Kağanlıklarının kısa bir tarihçesi verildikten sonra Kök Türklerin ekonomi faaliyet alanları kronolojik bilgiler çerçevesinde ayrı ayrı incelenmiştir. Böylece bir büyük Türk Kağanlığının sosyo-ekonomi hayatına ışık tutulmaya çalışılacaktır.

1. I. Kök Türk Kağanlığı Dönemi (MS 552-603)

Hunların Çin coğrafyasında kurduğu devletlerden olan *Kuzey Liang Devleti Tanhusu Menghsün*'ün 433'de ölümünden sonra oğlu *Börü İçen (Mo-Chien)* babasından sonra tahta

[1] Bu çalışma Niğde Ömer Halisdemir BAP birimi SBT 2024/3-YEDEP kapsamında desteklenmiştir.

[*] Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniveristesi, İİBF, İktisat Bölümü. fatihyucel@ohu.edu.tr

DOI :10.30546/100981.1.2024.012

geçtiğinde hem kuzeyin hakimi Tabgaç/Toba imparatoruyla hem de güneydeki Çinlilerin Sung Hanedanlığıyla (420-494) iyi geçinmeye çalışmıştır (Baykuzu, 2008:198-199;202; Gömeç, 2012: 292). Diğer taraftan bölgede güçlenmiş olan Aparlar ve Tabgaç/Tobalar arasındaki çatışmalarda Tabgaç/Toba kuvvetlerine 439 tarihinde *Börü İçen* ordusu saldırınca Tabgaç/Tobalar bu orduyu mağlup etmiş ve Kuzey Liang Devleti yıkılmıştır. Türk Tanhusu bu savaşta esir düşmesine rağmen kardeşleri direnişlerini sürdürmüşlerdir. Bu mağlubiyetten sonra 500 ailelik Börülü (A-shih-na/Aşina) grubu Altay Dağlarına yerleşmiş ve bunlar 442'de Turfan bölgesinde üstünlük sağlamalarına rağmen 460'ta Apar idaresine girmek zorunda kalarak Aparlara ürettikleri *demir ürünlerden vergiler vermeye* başlamışlardır (Gelegdorj vd. 2007: 1190). Demircilikle meşgul olan bu soy Kök Türklerin ilk nüvelerini temsil etmiştir. 487 yılında güçlü bir Tölös grubunun bağımsızlık isyanı ve arkasından Apar beyi olan Tu-lun'un yapılan savaşta yenilmesi Aparları zayıflatmıştır. 506'da Apar beyi olan T'a-han 508'de Tölös lideri Mi-o-t'u (Ming Tutuk?) ile Bar Köl'de yaptığı savaşta öldürülünce yerine geçen oğlu Chou-nu (Çona?) da karşı savaşta Tölös lideri Mi-o-t'u'yu (Ming Tutuk?) öldürmüştür. Kanglıların Başına Açık Alp Apa (A-chih-lo A-fu) geçmiş ve o da Aparları yenerek Ulug Boyla unvanını almıştır. Chou-nu (Çona?) 520 yılında annesinin de yer aldığı ailesince öldürülünce yerine kardeşi Anaguey (A-na-kiu) başa geçmiştir. Ancak Aparlarda iç kargaşa büyümüş ve bunu fırsat bilen Tölösler onları tekrar mağlup etmişlerdir. Bu kargaşa döneminde Börülü Kanglılarının başında bulunan Bumin[2] Kağan Tabgaç/Toba Krallığı'yla iyi ilişkiler kurmuş hatta demircilikte mahir olan Börülüler sınır ticaretinde oldukça ilerlemişler ve dikkat çeker hale gelmişlerdir. Bu zamana kadar Aparlara tabi olan Bumin Kağan 546'da Tölös saldırılarına karşı Aparlara yardım etmiş ve elli bin kadar Tölösü kendi hâkimiyeti alarak daha da güçlenmiştir. Bu gücün etkisiyle Apar lideri Anaguey den kızını istemiş olumsuz yanıt alınca aynı isteği Tabgaç/Tobalara yapmış ve onlar bu isteğe razı olunca Tabgaç/Tobalarla evlilik yoluyla ittifak yapmıştır. MS 551'de yaşanan bu gelişme Kök Türk Kağanlığının başlangıcını oluşturmuştur. İttifakla güçlenen Bumin Kağan 552'de Anaguey'e saldırmış ve onu mağlup etmiştir. Bu mağlubiyet Anaguey'in intihar etmesine neden olmuştur. Batılıların Türk İmparatorluğu dediği I. Kök Türk Kağanlığı'nın (552-680) kurucusu Börülü (A-shih-na) Kanglılarıne mensup Bumin Kağan'dır. Bu olay üzerine Bumin, İl Kağan (İllig Kağan?) unvanını almış eşi de katun olmuş ve Bumin Kağan aynı yıl ölmüştür. Ölümünün ardından yerine birkaç ay Kağanlık yapan Guo-lo (K'o-lo/Kara) geçmiş ve onun da 553 yılında ölmesiyle yerine erkin (sse-kin) unvanını taşıyan küçük kardeşi Börü Kağan (Mo-kan) geçmiştir (Gömeç, 2016: 57-75). Ancak Türk idare sisteminde tek Kağan idaresinde Doğu Kağanlığı ve Batı Kağanlı olmak üzere ikili[3] bir yapı vardır. Bu örgütlenme çerçevesinde Doğu Kağanlığı'na (aynı zamanda kutsal Ötüken Bölgesi) Bumin Kağan'ın oğlu Muhan (Mukan-Mo-kan/Börü Kan) Kağan (553-572), Batı Kağanlık idaresinde de Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Kağan (552-576) bulunmaktaydı (İzgi,2014:47). İstemi Kağan 565'te Çaç şehrini almasıyla 567'de Nesef'te Ak HunlarıN (Eftalitler) sonunu getiren zafer kazanmıştır. Böylece Kök Türkler Sasanilerle sınırdaş olmuştur (Özcan, 2019: 7)

Muhan Kağan sınırları Pasifik'ten Batı Denizi'ne, Kuzey'de de Baykal Gölü'ne kadar genişletti. Muhan Kağan'ın ölümünde sonra kardeşi Taspar Kağan (572-81) oldu. Taspar'dan sonra yerine geçen Nivar (Şe-du/Şa-bo-lüe) Kağan (581-87) zamanında Doğu-Batı kağanlıklarının çekişmesi başladı. Çekişmeyi çıkartan ise Muhan'ın oğlu Apa Kağan çıkartmıştır. Apa, Batı Sınır Kağanı Tardu'dan yardım istemiş ve Nivar Kağan'a karşı 100.000 kişilik bir ordu çıkartmıştır. Sonrasında müttefiki Tardu'ya karşı yönelen Apa Kağan

[2] Çin kaynaklarında T'u-men (Tümen/Tuman) olarak yazılmıştır. Atası Büyük Yabgu olarak anılan T'u-wu (Tokuz)'dur. Bunun da atası A-hien (Akı) Şad, o9nun da atası Na Tu-lu (Apa Tuglu/Törü)'dür (Gömeç,2016:66).

[3] Ancak tarihçi Menandros ve Çin kaynakları dörtlü bir yapıdan bahseder. Bunlar Merkez, Doğu, Batı ve Batı Sınır Kağanlıklarıdır.

başarılı olarak 583'de Batı Türk Devleti'ni kurmuştur. Bu devlet, 587'de Apa'nın Nivar'dan sonra Doğu Türk Kağan'ı olan Baga/Börü Kağan'a (587-88) esir düşmesiyle son ermiştir. Batı Türk Kağanı Ni-li (587-604) olmuştur. Baga Kağan'ın ölümüyle yerine geçen Tulan (Du-lan) (588-99) ile Tardu arasında çekişme başlamış ancak 603'te Tardu'nun tebaasının ayaklanmasıyla Tardu'nun hükümranlığı sona ermiştir (Sinor, 2014: 400;410). Tula Kağandan sonra I. Doğu Kök Türk Kağanlığı'na sırasıyla Yami/Tuglu (K'i-min) Kağan (599-609), Şipi (Shih-pi/Sır) Kağan (609-19), Çula Kağan (619-60), İllig (il) Kağan (620-30). O dönemlerde Çin'de iktidara gele Tang Hanedanı'nın güçlenmesi ve Ekim 627'de yaşanan sert iklimlerin etkisiyle Doğu Kök Türkleri zayıflattı. 27 Mart 630 tarihinde yapılan Yinshan Savaşı'nda İllig Kağan, Tang ordusuna yenilmiş ve İşbara Şad'a sığındı (Vikipedi, Göktük Kağanlığı). İşbara Şad'ın ordugahına yapılan baskınla İllik Kağan esir edilmiş, hükümdar T'ai-tsung kendisine ailesiyle birlikte yaşayacağı yer tahsis etmiş ancak içine düştüğü durumdan dolayı çok üzgün olan Kağana avlanabilmesi için geyikleri bol olan Kuo Valiliğini teklif etmiş ancak Kağan bunu kabul etmemiş. Bunun üzerine Kağan, sağ muhafız alayı *segünlüğüne* getirilmiş ancak esarete dayanamayıp 634'de ölmüştür (Togan vd, 2017: 21). 630 yılı Nisan ayında Tang İmparatoru, İllig Kağan'ı kabul etmiş ve kendisine Kök Türklerin yıkılmasına neden olarak şu sebepleri ifade etmiştir (İzgi, 2014: 47-48): "*Birincisi, sen, baban ve ağabeyinin sana bıraktığı kuvvetli orduya dayanarak milletini canının istediği gibi baskı altında tuttun. Devletini ve iktidarını işte bu sebeple kaybettin. İkincisi, birkaç defa benimle ant içtin, fakat buna rağmen sözleşmelerimizi bozdun. Üçüncüsü, kuvvete dayanan harp taraflısı olduğun için sayısız insanın muharebe meydanlarında ölmesine sebep oldun. Dördüncüsü, arazilerimizdeki mahsulleri ayaklarının altında çiğniyor, kadın ve erkeklerimizi zorla götürüyordun. Beşincisi, seni affetmeme ve memleketini bırakmama rağmen defalarca tehir ederek saraya gelmeyi reddettin. Fakat Wei-shui Nehri Köprüsü anlaşmasının yapılmasından bu yana Çin'e sık sık tecavüz etmediğin için seni idam ettirmiyorum.*".

2 Mayıs 630 tarihinde Doğu Kök Türk Kağanlığı kesin olarak yıkılmış oldu. Esaret altında girip Tang topraklarına yerleştirilen (100.000 kişi civarında) Türklere, Tang hükümdarı, tarihsel tecrübelerden yola çıkarak başlangıçta Kağan unvanı vermemiştir. Bu nedenle Şipi Kağanın oğlu olan T'u-li (Tölös)'ye 630'da askeri vali karşılığı olan Tutuk unvanını vermiştir. T'u-li 631'de ölünce yerine oğlu Ho-lo-ku geçmiş ancak 639'daki Kür Şad İsyanına karışınca sürgüne gönderilerek yerine İllig Kağan soyundan gelen Ssu-mo[4] (Şeş Börü)'a davul ve tuğ vererek Kağan olarak atanmıştır. Zaman içinde sayıları 100.000'i aşan ve 40.000 deneyimli askeri olan Türklerin Sarı Irmağın kuzeyine yani eski topraklarına gitmelerine izin verilmiştir. Ancak Gobi çölünün kuzeyinde bulunan Hsieh-yen-t'o'ların[5] saldırması ve Şeş Börü'nün düzeni sağlayamaması gibi nedenlerle boylar 643'de ayaklanarak tekrar Sarı Irmağın güneyinde gelerek Sheng ve Hsia vilayetlerinin arasına yerleşmek istediler ve yerleştirildiler. Tang Shu'ya göre 650'den sonra 30 yıl boyunca Kuzey topraklarında hiç olay olmamıştır (Togan vd., 2017: 30-35).

Işbara Şad idaresindeki Batı Kağanlığı'da 630 yılında Tang hâkimiyetine girmiş ve 658 yılında tamamen yıkılmıştır.

Kök Türklerin yıkılmasından sonra Türk tehlikesinin bertaraf için Çinli devlet adamlarının önerdiği politikalar ise şunlardı (İzgi, 2014: 48-49): *(1) Göktürkleri Honan, Yen*

[4] Ssu-mo hakkında Tang Shu'da şu bilgiler verilmiştir: siması Hu'lara benzediğinden Türk hali yok diye Şipi (Shih-pi) ve Çulo (Ch'u-lo) Kağanlarda onun Aşina soyundan olup olmadığı konusunda şüphe uyandırdığından Çulo ve İllig Kağan dönemlerinde ona müstakil askeri unvan olan Şad mertebesine yükseltilmeden Chia-pi Tegin unvanıyla konum verdiler. 618 yılı ve sonrası sık sık Tang sarayına gelen Şeş Börü'ye Tang hükümdarı Kao-tsu onu Ho-shun Prensliğine getirmiştir. İllig Kağan esir edilirken yanında ona sadık olan Şeş Börü'de vardı. Bu sadakati karşılığında ona sağ karakol ulu sengünü unvanı verilerel İllig Kağan'ın halkının Sarı Irmağın güneyindeki bölgeye (Ordos) yerleştirilme görevide Şeş Börü'ye verilmiştir. Bu nedenle ona Huai-Hua Prensliği unvanı da verilmişti.

[5] Türk Boyu Sir/Sır Tarduş

ve Yü bölgelerine yerleştirip ve çeşitli vilayetlere dağıtıp tam yerleşik hayat tarzında dokumacılık ve çiftçilik yaptırarak Çinlileşmelerini sağlamak. (2) Sarı Nehrin kuzeyine yerleştirip ayrı ayrı kabilelere ayrıştırıp her birine reis atayarak parçalamak. (3) "ayır ve hükmet"[6] *siyaseti çerçevesinde Aşina soyunu sadece kendi kavmini yönetmesine izin verip diğerlerine reis atayıp birbirine rakip edip kendilerine bağlamak. (4) Çine yerleştirilmeleriyle ileride bir isyana yol açma ihtimaller vardır. Bu nedenle Göktürk Kağanlarına krallık unvanları verip Çinli prenseslerle evlendirilerek "ayır ve hükmet" yoluyla kabilelere ayırıp Çin'e vassal yapmak.*[7] *(5) Çinin kuzey hudut boylarındaki boş arazilere yerleştirip kendi hesaplarına buraları müdafaa ettirmek*[8].

Görüldüğü üzere yıkıntı halindeki Kök Türkler bu halleriyle bile Çinliler üzerinde korkutucu etkiye sahip olmuşlardır.

19 Mayıs 639 Kür Şad İhtilali: 588 yılında savaş meydanında ölen Kök Türk Kağanı Şipi Kağan'nın oğlu T'u-li (Tölis) Kağan'ın kardeşi olan Türkleri esaretten kurtarmak için 40 arkadaşı ile gizli bir cemiyet kurarak istiklal mücadelesi başlatan Kür Şad (Kie-şê/A-shih-na Chieh-she-erh) 627 yılında saray muhafızları Sangünü olarak atanmıştır. Tang hükümdarı T'ai-tsung'un Changan'daki sarayından Chiu-ch'eng'deki sarayına gitmek içi için yola koyulduğu sırada yeğeni Ho-lo-ku'yu koruma altına alıp bölüğünden 40 çerisi ile hükümdarın ordugahına ulaşıp, dört sıra kalın perde duvarı aşarak rastgele oklar yağdırmaya başladılar. Birçok saray muhafızını öldürdüler. Garnizon kumandanı Sun Weu-k'ai askerleriyle hücuma geçince Wei Nehri boylarına doğru çekildiler. Ancak Kür Şad ve 40 yoldaşı yakalanarak Tang askerlerince da katledilmiştir. Yeğeni Ho-lo-ku affedilerek "tepelerin ardına" sürülmüştür (Koçsoy, 2002: 60; Togan vd., 2017: 25).

2. II. Kök Türk Kağanlığı (682-745)

Tang Shu'ya göre 679 yılında Tanhuluk (Ch'an-yü) idaresindeki Türklerin önde gelenklerinden Aşıt[9] Wen-fu ile Feng-chih başkanlığındaki iki bölük halk ayaklanarak Ni-shu Beg'i kağan ilan ettiler. Bunun üzerine Tang hükümdarı Kao-tsung ordu göndererek önce Aşıt Wen-fu'yu yenmiş ve arkasından Aşıt Feng-chih esir edilmiştir. Kağan Ni-shu Beg ise kendi maiyetince öldürülmüştür. 680 yılında Türkler Ellig Kağan'ın amcaoğullarından Aşina Fu-nien'i Kağan ilan ettiler. Tanglar tekrar ordu gönderince Kağan Fu-nien teslim olmak zorunda kaldı. Başken Chanan'daki Doğu Pazarında onu idam ettiler (Togan vd., 2017: 36). 683 yılında Türkler Aşina Kutluk (ku-tu-lu/ sonradan İlteriş Kağan adını alacak) önderliğinde yeniden Tang Devleti'ne isyan edip Çogay Dağları'nın (Yin Şan Dağları/Huang-ho dirseğinin kuzey yakasındaki dağ silsilesi) kuzey eteklerini yazlık ve Kara-kum'u kışlık merkezi yapılarak başarı sağlanmıştır (Gabain, 1944: 690). Yanında toplanan kişi sayısı 5000 kadardı ve Dokuz Oğuzlara hücum ederek çok sayıda koyun ve at ele geçirerek daha da güçlendi. Kardeşi Bügü/Bögü Çor'u (sonradan Kapgan Kağan adını alacak) Şad, T'u-hsi Beg'i de Yabgu yaptı. Tang sınırlarına akınlar yapmaya başladı. Bu sırada mülteci bölükleri idare başkanı olan Aşıt Yüan-chen Kutluk'un saflarına geçerek Apa Tarkan unvanı verilerek askeri işler sorumlusu yapıldı. Tang sınır illerine birçok baskınlar yapıuldı ve hepsinde de başarı sağlandı ancak Kutluk İlteriş Kağan 690/91'de hastalanarak öldü (Togan vd.,2017:37). 692'de yerine kardeşi Kapgan Kağan (691-716) geçti. Sınırları Doğu'da Pasifikten Batı'da Demir kapıya kadar genişletmiştir. "*Kapagan Hakan Türklere bu büyük Türkçülük ruhunu aşılayarak henüz kendi nüfuzları altına girmemiş olan bütün Türk kabilelerini bir yere, bir devlet halinde toplamak teşebbüsünde bulunmuştur*" (Gabain, 1944: 690). 699 yılında kardeşi

[6] Günümüz Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Yakutistan, Çuvaşistan, Başkurdistan gibi tek milleti ayrıştıran siyasetin temelleri işte bu anlayışa dayanmaktadır.
[7] Bu görüş Hsia-chou bölge komutanı Tou Ching'e aittir.
[8] Bu görüş önemli bir vezir olan Wen Yen-po'ya aittir.
[9] Aşıt (A-shih-te), Aşina (a-shih-na) sülalesinin dünürleri olan soy (Togan vd.,2017:118)

T!u-hsi Beg'i Sol Kant Şad'ı, Kutluk Kağan'ın oğlu olan yeğeni Mo-chü/Mo-chi-lien'i (Bilge) Sağ Kanat Şadı tayin eder meirlerine 20.000'de fazla süvari verdi. Oğlu P'o-chü'yü (Bükey/Bekey) Kiçik (Küçük) Kağan yaparak Ch'u-mu-k'un ve On Oklar'ın başına 40.000'i aşkın süvariyle Uç Kağan ilan etti. 714 yılında ulaşılan topraklar doğudan batıya 1000li'den fazla ve ordu ise 400.000 askerin üzerindeydi. Bu yıl oğulları İnel Kağan, Tonga tekin ve enişteleri Huo-pa adlı Elteber A-shih-pi'yi Beşbalık şehrini kuşatmalarını emretti ancak bu kuşatmada oğul Tonga Tegin esir alınarak başı surların önünde uçuruldu. Huo-pa'da korkarak Tanglara sığındı[10](Togan vd.,2017:41/49-50). Kapgan Kağan'ın Bayırkular[11]tarafından öldürülmesi üzerine oğlu Bögü/İnel Kağan başa geçmiştir. İç denge çatışmalarından dolayı onun ve Kapgan Kagan'ın bütün oğul ve kardeşlerinin yeğeni Kül Tigin tarafından da öldürülmesiyle yerine 716'da Kutluk Kağan'nın oğlu Sol Bilge Beyi Bilge[12] (Mo-chi-lien) Kağan (716-34), yardımcısı ve kayınpederi Tonyukuk ile başkomutan olarak kardeşi Kül Tigin geçti. Bu üç bilge insan idaresi altında Türkler zaferlerle be bolluklarla dolu yıllar geçirdiler. 732'de önece Kül Tigin vefat etti ardından da Bilge Kağan'nın 25 Kasım 734'te devlet ricalinden Buyruk Çor tarafından zehirlenerek öldürülmesi üzerine oğlu İ-jan Kağan tahta çıkartıldı. İ-jan Kağanın hastalanıp ölmesi üzerine küçük erkek kardeşi çocuk yaştaki Tengri Kağan oldu. Tonyukuk'un kızı olan Bilge Kağanın Katunu aynı zamanda Tengri Kağanın annesi devlet işlerine karışmakta ve bu durum hoşnutsuzluk yaratmaktaydı. Tengri Kağan ve annesinin hileleriyle Sağ Şad'ı olan amcasını öldürttü. Sol Şad amcası daaynı akıbetin kendi başına geleceğinden Tengri Kağana saldırıp onu öldürerek Ozmış Kağan sıfatıyla kağanlığa oturdu. Ancak pek sevilen şahsiyet olmadığından halk ve tabi boylar arasında huzursuzluklar başladı. Bir grup Kök Türk asilzadesi Tanglara iltica dahi etti[13]. Ancak Dokuz Oğuz (Uygur) Kağanı Moyun Çur Ötüken'i ele geçirerek 745'te bu devlete son verdi. (Koçsoy, 2002: 63)

2. Kök Türklerde Ekonomik Yapı

Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Abidelerinden de anlaşılacağı üzere Kök Türkler Türk Ulusunun kutsal mekânı Ötüken yaylasını devlet idare merkezi olarak belirlemişlerdir. Bu coğrafya Güneyde Hangay Dağı, kuzeyde de Tangnu-Ola ile sarılmış idi. Bu açıdan bölge hem kendilerini hem de sürülerini olası düşman saldırılarında korumak için hem ekonomik, hem askeri hem de yaşamın sürdürülebilirliği açılarından gayet önemli idi. Korunaklı Ötüken yaylası yaz aylarında, kış aylarında da Kara-Kum idare merkezi olarak kullanılıyordu (Gabain, 1944: 687-688).

Kök Türkler Sui (581-618) ve Tang (618-907) Hanedanlıkları ile ekonomik ve siyasi ilişkiler kurmuşlardır. Hunlar zamanında olduğu gibi Kök Türkler de ürettikleri hayvanların iç piyasa arz fazlasını, başta Çin ipeği olmak üzere *Trampa Ekonomisi* yoluyla eritmekteydiler. Kök Türkler Çin imparatorları ile ekonomik ve siyasi ilişkilerini güçlendirmek için at arzını haraç yoluyla artırarak bu ülkedeki aşırı at talebini karşılamaya gayret ediyorlardı. Aslında buradaki gerçek neden at karşılığında daha çok ipekli ürün elde edebilmekti. Zamanla doyuma ulaşan Çin iç at talebi Kök Türklerin daha çok ipek için yıldan yıla at ihracını artırması Çin devletinin at ithaline sınırlandırma getirmesine yol açmıştır. İthalat kotalarının konuyor olması aradaki ilişkilerin zaman zaman bozulmasına ve Kök Türklerin akın

[10] Bu şahsa Yen-pei prensliği hanımına da Altay Konçuyluğu ünvanıyla veraber bir köşk, 10 hizmetkar, 10 at ve 1.000 top ipekli verilmiştir.

[11] Dokuz Oğuzlardan olan Bayırkuları yenen Kapgan Kağan dönüşde tedbirsiz davranmış ve söğütlerin arasından fırlayan Hsieh-i-chih-lüeh isimli bir Bayırku tarafından saldırıya uğrayarak kafası kesilmek suretiyle öldürülmüştür (Togan vd.,2017:51).

[12] Türkler ona Kiçig Şad derlerdi (Togan vd.,2017:51)

[13] İltica eden Kök Türk soyluları; Batı Şadı'nın hatunu ve oğlu, Kapgan Kağan'ın torunu Po-te-chih, Bilge Kağan'ın kızı Ta-lo Konçuy, İ-Jan Kağan'ınikinci karısı Yü-sai, Tengri Kağan'ın kızı Yü-chu Konçuy ve A-pu-ssu Elteber ve diğerleri (Togan vd.,2017:61-62).

yapmalarına yol açıyordu. Kök Türkler sahip oldukları at, Çinlilerden üstün silah ve savaş kabiliyetlerinin yüksek olması nedenleriyle önemli ve başarılı bir askeri güç konumundaydılar. Askeri güç dengesizliği Çinlileri, Kök Türklerin koşullarında tekrar at-ipek takasına yöneltmiştir. Tıpkı Hunlarda olduğu gibi Kök Türklerde, Çin hanedanlarından sınırlarda pazar yerleri istemişlerdir (İzgi, 1978: 97). Bu arada belirtmek gerekir ki 716 yılında devletin başına geçen Bilge Kağan ile veziri ve kayınpederi olan güçlü devlet adamı Tonyukuk'un ekonomi anlayışlarında "*Savaş Ekonomisi*" yaklaşımı geçerliydi. Çünkü zayıf ve güçsüz olan halkın refah düzeyinin artırılması ancak bu savaş ekonomisiyle sağlanacağı ve bunda da başarılı olunduğu yazıtlarda geçmektedir. Savaş ekonomisi kapsamında Bilge Kağan yazıtında 22 seferinden bahseder. Bu durum Bilge Kağan yazıtında şöyle ifade edilmiştir:

> *"Varlıklı, zengin millet üzerine oturmadım. İçte aşsız, dışta elbisesiz; düşkün, perişan millet üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin, iki şad, küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye* ***Türk milleti için gece uyuyamadım, gündüz oturmadım****. Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım.* ***Ben kendim kağan oturduğumdan her yere gitmiş olan millet yaya olarak, çıplak olarak, öle yite geri geldi.*** *Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru; doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru; güneyde Çine doğru on iki defa ordu sevk ettim...* ***savaştım****. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim.* ***Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım.*** *Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti".*

2.8.1.1.Tarım Hayvancılık ve Avcılık Faaliyetleri

Kök Türklerin servetinin önemli bir kısmını hayvan sürüleri oluşturmaktaydı (Gabain,1944:688). Küçük ve büyük baş hayvancılık uğraşında ana etken elbette coğrafi koşullardı. Dağlık ve engebeli arazilerde küçükbaş hayvancılık yaygınken düzlük alanlarda ise sığır yetiştiriciliği önem kazanmaktaydı. At yetiştiriciliği ise tüm Türk boylarında olduğu gibi Kök Türklerde de ayrı bir öneme sahipti. Çin kayıtlarından Kök Türk atlarının oldukça kıymetli olduğunu ve A-shih-na, Ho-lu, A-shih-te, Ta-A-shih-te, Po-yen A-shih-te En-ki, Fu-li-yu, Ki-pi, Hi-ki, Hu-si ve Nu-la gibi çeşitli cinslere ayrıldığını da görebilmekteyiz. Bu cins çeşitliği Kök Türklerin tür ıslahı açısından oldukça ileri tekniklere sahip olduğunu da çıkartabiliyoruz. Bu açıdan vurgulanması gereken bir diğer durum ise at cinslerinin çeşitliliği ihtiyaçların çeşitliliğiyle de örtüşmektedir. Bu açıdan at cinsleri, binek, et, yük, kurbanlık (idikut) ve savaş atı olmak üzere ihtiyaçları karşılama üzerine oluşmaktaydı. Buyruk altındaki Töles ve Tarduş boyları da dahil edildiğinde her biri altı fertten oluşan 85-100 bin aile varsa ve her bir ailenin asgari geçimi için 7 kısrağı olsa Kök Türklerin minimum 700 bin kısrağa sahip olabileceğini, şayet nüfusları 2,5 milyon olduğunu kabul edersek 3,2 milyon ata sahip olduklarını söyleyebiliriz. Elbette bu ortalama üzerinden giden bir hesaplamadır. Birçok mezar kitabesinde ölen beylerin altı bin, altı yüz ve 7 bin gibi sayılarda at sahibi olduklarını görebilmekteyiz. Hal böyle olunca elit kesimin sahip olduğu at miktarlarını da dikkate alırsak yukarıda verilen ortalama at sayısının çok rahat aşılabileceğini de görmekteyiz. Kök Türklerde koyun ve at sürülerine "*yılkı"* denmesi; yıl kökünden gelmesi; her yılsonunda doğan kuzu ve tayların yılkı sayısını arttırması; bolluk ve refah anlamına gelebilecek bir sözcük olan "*yılsığı*" kelimesinin de yılkı ile benzeşmesi; Kök Türklerde hayvancılığın önemini bir kez daha ortaya koyar. (Divitçioğlu, 1987: 238-239).

Bumin Kağan'dan sonra tahta oturan Kara (K'o-lo) Kağan 553 yılında Çin sarayına 50.000 at sattığı kayıtlarda vardır (Gömeç, 2016: 75).

Xuan Zang seyahatnamesinde Batı Kök Türk Kağanlığı altında yaşayan Karashar (A-gi-ni/Yanqi/Karaşar) ve Kuça bölgeleri ve Batı Kök Türk Kağanı Tong Yabgu (618-630) ile karşılaşması ve Batı Kök Türk uç sınırları konularında verdiği bilgiler dikkat çekicidir.

Batı Kök Türk Kağanlığı altında yaşayan Karashar:

"*A-qi-ni Ülkesi doğudan batıya yaklaşık 600 li, kuzeyden güneye ise 400 li kadardır. Başkentinin çevresi altı-yedi li'dir. Her tarafı dağlarla çevrelenmiştir. Yolları sarptır ve savunması oldukça kolaydır. Birbiriyle kesişen çok sayıda akarsu arazilerin sulanmasında kullanılır.* ***Alış verişlerinde altın, gümüş ve küçük bakır paralar kullanırlar****. Hükümdar ülkenin yerli halkındandır, cesur fakat askeri planlamalarda pek dikkatli değildir; ayrıca kendi askeri zaferleriyle övünür. Bu ülkeden güney doğuya 200 li kadar ilerleyip küçük bir dağ sırasını aşarak, iki büyük nehir geçip batıya doğru düz bir vadiyi takiben 700 li'lik bir yolculuktan sonra Kuça'ya ulaşılır*" (Kırilen, 2013: 74).

Batı Kök Türk Kağanlığı altında yaşayan ve Zang tarafından "çöl ortasındaki cennet" olarak tanımlanan Kuça:

"Doğudan batıya beş yüz, güneyden kuzeye ise iki yüz elli kilometrelik bir alanda yer alır. Başkentinin çevresi sekiz-on kilometredir. Toprak, pirinç ve buğday yetiştirmeye elverişlidir... altın, bakır, demir, kurşun ve kalay çıkartılmakta… İklim yumuşaktır… Yöre halkı müzik aleti çalmaktaki becerileriyle komşu halklardan üstündür. Süslü, nakış işlemeli ipek elbiseler giyerler. Saçlarını kısa keser, başlarını örten bir başlık takarlar" (Kırilen, 2003: 28)

Batı Kök Türk Kağanı Tong Yabgu (618-630) ile Suyab'ta karşılaşması:

"*…suyu takiben kuzey batıya 500 küsur li ilerlendiğinde Su-ye-shui Kenti'ne (Suyab) ulaşılır. [Xuan Zang burada] ava çıkmış olan Türk Kağanı [Tong] Yabgu ile karşılaşır. Kağan'ın askeri teçhizatı pek görkemlidir; üzerinde yeşil renkli saten bir kaftan bulunmaktadır, uzun saçlarını serbest bırakmış, başında beyaz ipekten bir baş bağı bağlıdır ve bağın uçları geriye doğru dökülmektedir.. Kağan'ın yanında hazır bulunan ve sayısı iki yüzü aşan Tarkanların (hepsi nakışlı kaftanları ve örülü saçlarıyla Kağan'ın sağında ve solunda ayakta durmaktadırlar. Mahiyetinin geri kalanı kürkler, şayaklar ve ince yün kıyafetler giymektedirler. Mızrakları, sancakları ve yayları tertiplidir. Atlılar ve develer göz alabildiğine yayılmıştır… Kağan üç gün sonra döner ve Xuan Zang'ı çadırında kabul eder. Büyük çadırın çiçekli altın işlemeleri göz alıcıdır… Kağan Çin'den ve Kaşgar'dan gelen elçileri kabul eder, getirdikleri mektup ve itimatnameleri dikkatlice okur ve elçilere oturmalarını emreder. Sonra içki ve müzik ister. Yanındakiler ve elçilerle birlikte içki içer. Xuan Zang içinse üzüm şerbeti getirilir. Dolup boşalan, elden ele dolaşan içki kaplarıyla birlikte [içeride] neşeli bir hava oluşur. Bu esnada çalgıların ahenkli sesleri yükselir, çaldıkları [türküler] geleneksel havalardan olmasına rağmen kulakları ve gönülleri hoş eder. Bir zaman sonra önlerine daha çok et ve yiyecek serilir. Xuan Zang için dinî diyete uygun ekmek, pilav, süt, şeker, bal ve üzüm ikram edilir ve biraz daha üzüm şerbeti getirilir… Kağan, askerleri arasından Çince konuşabilen ve bölge dillerini de anlayan birini aratır. Daha önce Chang An'da bir süre kalmış biri gelir. Kağan onu Mo-duo Tarkan [unvanıyla] görevlendirdikten sonra çeşitli ülkelere mektuplar hazırlatır. Mo-duo'ya, Xuan Zang'ı Kapisa'ya götürmesini salık verir. Kağan ayrıca Xuan Zang'a koyu kırmızı renkli bir cüppe ve elli pi[14] de yumuşak ipekli kumaş hediye eder.*" (Kırilen, 2013: 74).

[14] Tang döneminde kumaş ölçüsü olarak bir pi, yaklaşık 30 metre

Batı Kök Türk uç sınırlarında hüküm süren Kağan Tong Yabgu'nun oğlu Tardu Şad'ın yaşadığı Kunduz bölgesi hakkında:

> *"Eskiden bir Tohara toprağı olan bu ülke, yaklaşık 3000 li'lik bir çevrede yer alır. Başkentinin çevresi ise 20 li kadardır. Ayrı bir hükümdara sahip olmaksızın Türk yönetimine bağlıdır. Arazi düzdür, düzenli ekilir; bitki örtüsü zengindir ve özellikle meyve ve çiçek türleri boldur. Ilıman bir iklime sahip olan bu ülkenin insanları dürüsttür fakat kolay heyecana kapılırlar, kalın yünlü elbiseler giyerler. Halkın büyük çoğunluğu Üç Hazineye (Budizm) inanır. Pek az kişi ruhlara tapar. On küsur tapınak ve yüzlerce rahip vardır, hem Küçük Araç'ı hem de Büyük Araç'ı öğrenirler. Hükümdarı Türk'tür. Demirkapı'nın güneyindeki bütün küçük bütün devletleri O yönetir. Sürekli burada kalmaz ve bir kuş gibi sürekli yer değiştirir"*(Kırilen, 2013: 74).

Yukarıda verilen bilgilerden Batı Kök Türk Kağanlığı'nın sahip olduğu ekonomik güçten ve sosyal yaşamdan izler vardır. Avlanma Türkler için çok önemli bir faaliyettir. Burada Kağan ve çevresinin hem spor hem de taktik amaçlı av merasimi yaptığı görülmektedir. Kağan ve çevresinin giyim ve kuşamındaki incelik ve zenginlik göze çarpmaktadır. Giyim imalatında hem dokuma hem de işleme açısından Kök Türklerde el sanatlarının varlığı görülmektedir. Geleneksel Türk müziği ve müzik aletleri kültürel mallar açısından el sanatlarına işarettir. Ayrıca ziyafette sunulan şeker ve üzüm, Tardu Şad ülkesinde düzenli ekilen araziler tarımsal faaliyetlerin varlığına, bal ise büyük ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra arıcılığında yapıldığını gösterir emarelerdir.

2.8.1.2.Ticaret, Vergi, Ganimet ve Haraç Faaliyetleri

Kök Türklerin ekonomik varlıklarının en önemlilerinden biri de savaş ganimetleriydi yani ***ulca*** idi. Ganimet peşinde koşma, Kök Türkler için bir idman ve oyun gibi sevilen faaliyetlerdendi. Tazminat, haraç ve ganimet yollarıyla, Mançurya bölgesinden altın ve gümüş, Çin'den de İpek ve Darı gibi ürünler, Demir Kapı (Semerkant) bölgesinden iyi cins atlar, kuzey ve kuzeybatı uluslarından da iyi cins kürkler temin ederlerdi (Gabain,1944:688-689).

Ganimet (Ulca) ve Haraç faaliyetlerine yönelik olarak Kök Türk kitabelerinde yer alan birçok örnek görmek mümkündür. Bunlardan birisine Bilge Kağan yazıtında göz atacak olursak (Divitçioğlu,1987:234-235):

Ganimet konusunda "*tangut budunuğ bozdum oğlın yotıızun yılqısın barımın anta altım*"(Tangut budunu bozdum. Çocuklarını, kadınlarını, sürüsünü, varını-yoğunu orda aldım) (BK D 24).

Haraç konusunda "*basmıl ıduq qut... argış ıdmaz tiyin süledim*" (Basmıl Iduk Kuta... kervan yollamadı diye ordu saldım) (BK D 25) ve *"(Korluk budunun) arqışı yelmedi anı anyıtayın tip süledim*" (Karluk budunun kervanı tez varmadı, onu korkutayım diye ordu saldım) (BK D 41)

545 yılı: Bumin Kağan Çin Devleti sınırında at-ipek takası için Çinlilerle görüşmüş ve ticari ilişkiler kurulması için talepte bulunmuştur (İzgi, 1978:98).

546 yılı: Bumin Kağan tarafından yollanan bir heyet yerel ürünlerini imparatora sunmuşlardır (İzgi,1978:98).

551 yılı: Çin imparatoru öldüğü için, Bumin Kağan bir heyet yollamış ve 200 at saraya hediye olarak verilmiştir. Bu heyetin dönüşünde ise bir Çin prensesi Bumin Kağan'a yollanmıştır (İzgi, 1978: 98).

553 yılı: Ko-lo Kara Kağan Çin sarayına. 50.000 at yollamıştır. Aynı yıl Ko-lo Kağan'nın küçük kardeşi Çin'e hediyeler yollamış aynı şekilde imparator da karşılık olarak hediyeler göndermiştir (İzgi, 1978: 98).

554 yılı: Ch'i sarayına Kök Türkler tarafından hediye ve haraç yollanmıştır (İzgi, 1978: 98).

555 yılı: Ch'i sarayına tekrar hediye yollanmıştır (İzgi, 1978: 99).

558 yılı: Ch'i sarayına Kök Türkler kendi ürünlerini haraç olarak sunmuşlardır (İzgi, 1978: 99).

560 yılı: Kök Türk heyeti, Çin sarayında yapılan ziyafete davet edilmiş ve dönüşlerinde kendilerine para ve ipek hediye edilmiştir (İzgi, 1978: 99).

561 ***yılı:*** Mukan Kağan, bir heyete imparatora kendi memleketinin ürünlerini hediye olarak yollamıştır (İzgi, 1978: 99).

564 ***yılı:*** Kök Türkler Chou sarayına kendi memleketlerinin mamullerini yollamışlardır (İzgi,1978:99).

Mukan Kağan'nın Çin sarayına tesiri olukça güçlüydü. Bu dönemde her yıl Kök Türklere 100.000 top ipek kumaş verildiği kayıtlarda geçmektedir (Gömeç,2016:91).

565 ***yılı:*** Ch'i sarayından Kök Türklere bir heyet gelmiş ve aynı yıl içinde Kök Türklerden bir heyet Ch'i sarayına haraç götürmüştür (İzgi,1978:99).

566 ***yılında:*** Çin'e hediyelerle birlikte bir heyet Kök Türkler tarafından gönderilmiştir (İzgi,1978:99).

567 ***yılı:*** Chou ve Ch'i saraylarına ayrı ayrı heyetler gönderilmiştir (İzgi,1978:99).

567 ***yılı:*** İstemi Kağan Nesef'te Eftalitlerin sonunu getiren zafer kazanmıştır. Böylece Göktürkler Sasanilerle sınırdaş olmuştur. Kök Türkler, Çin'den başlayıp kendi toprakları üzerinden batıya doğru giden İpek ticareti yolunda engel olarak gördükleri Ak Hunları (Eftalit) artık bertaraf etmişlerdi. Ancak, 6.yy'da Harezm'in kuzeyinden Çin sınırlarına kadarki geniş bir alanda ticaret becerisini yükselten Sasaniler bu yeni gelişme karşısında hoşnut kalmamışlardı. Çünkü Sasaniler kendi topraklarında üretilen ipekli kumaşların batıya olan ihracatından elde ettikleri kar marjları, Kök Türkler kanalıyla Çin ipeklilerinin gelmesiyle düşeceği endişesi başlamıştır. Bu gelişme Sasani ipek sanayine bir nevi darbe indirmiş olacaktı. Sasanilerin bu endişelerini daha da artıran bir diğer gelişme de İstemi Kağan'ın Sasanilerin Ak Hunlara ödediği vergiyi kendine istemesi olmuştur. Sasani sarayına giden Kök Türk elçileri ret yanıtı aldıkları gibi üstüne bir de katledilmişlerdir. Uluslararası diplomasi kurallarına aykırı bu davranış ilişkilerin de bozulmasına neden olmuştur (Özcan,2019:7-8).

568 yılı: İstemi Kağan, 527'den beri devam eden Bizans-Sasani çatışmasından yararlanmış ve ince bir diplomasiyle her iki tarafla görüşmeler yaparak özellikle ticaret alanında önemli başarılar kazanmıştır. Buna göre, Ak Hunların (Eftalitler) vazgeçilmez ticaret tebaası olan Soğdlar[15] bozulan Türk- Sasani ticari ilişkilerini geliştirmek ve Sasanilerle yeniden ticaret yapılmasını sağlamak amacıyla İstemi Kağan'ı bu ülkeye bir heyet göndermeye ikna etmişlerdir. Gene Mania(k)h başkanlığında bir heyet beraberinde ipek getirilmiş; getirilen ipek İranlılarca satın alınmış ve meydanda yakılmıştır. Sasani Şahı Anuşirvan'ın bu hareketi "sizin ipeğinize ihtiyacımız yok" anlamındaydı. Ancak asıl niyet ticaretten elde edilen kâr payının azalmasını engellemekti. Buna rağmen ticaret teklifi kabul edilerek Türk ipek ticaretinin aracıları olan Soğdlular hem Sasanilerle hem de yabancılara ipek satabileceklerdi. (Sinor, 2014: 405; Gömeç, 2016: 93). Ayrıca Sasanilerin Yemen'i işgal etmeleri Hindistan-Bizans ticaret ve yolcu güzergahını da ellerine geçirmeleri hem İpek hem de Baharat ticaret yollarının kontrollerine almaları onları pazarlıklar noktasında güçlü kılmaktaydı. Bu durum Kök Türklere gelirler açısından büyük zararlar vermekteydi (Gömeç,2016:94). Akhun topraklarının Türklerle paylaşımından hoşnut olmayan İran

[15] Soğdlar, kârın peşinde koşan tüccar bir milletti. Bulundukları coğrafyada sürekli taciz aldında kaldıklarından her dönem güçlünün yanında yer almaya gayret göstermişlerdir. Bu konuda Türklerle simbiyotik bir ilişki içindeydiler. Ticaret kervanlarının korunması karşılığında Türklere geçiş vergileri ödemişlerdir. Türklerin askeri gücü ile Soğdların ticari yetenekleri birbirini tamamlayan özelliklerdeydi (Gömeç ,2016: 93).

hükümdarı Anuşirvan/Hüsrev'in Türklerin uluslararası ipek ticaretine sıkıtılar çıkartmaya başlamasıyla Kök Türk-İran arasındaki ilişkilerin bozulmuştur. Gelişen olumsuz hadiseler bu durumu zora sokunca Soğdlu Mania(k)h yeni bir rota olarak Bizans'la doğrudan temas kurmayı planlayarak İstemi Kağan'ı buna ikna etti. Bunun üzerine İstemi Kağan, 568'de Soğdlu tüccar-diplomat Mania(k)h başkanlığında bir heyeti İskitçe harflerle yazılı Kök Türkçe bir mektupla Kafkasya üzerinden Bizans'a (İstanbul) gönderilmiştir (Doğu Turan coğrafyasından ilk olarak[16]). İmparator II.Justinos heyeti iyi karşılamıştır. (Koçsoy,2002:53). Ancak II.Justinos'un Bizans'ta yerleşik ipekböcekçiliği tesislerini bu heyete göstermiş olması Bizans'ın ithal mallara pek de bağımlı olmadığı göstermesi açısından kayda değerdir (Sinor,2014:406). Hem Menander Protector hem de Theophanes'in aktardıkları, Bizans-Kök Türk görüşmelerinin ana konusu İpek ticareti olduğu gönderilen pahalı ve kaliteli ipekli kumaşlardan anlaşılmaktadır. Kök Türklerin Bizans'la hem askeri hem ticari ilişkileri geliştirme isteği Bizans'ın da ekonomik çıkarlarına uygunluk arz etmekteydi. Böylece Kök Türkler ipek ticaretini Kırım üzerinden Batıya ulaştıracak yeni bir güzergâha da kavuşmuş olacaklar ve diğer taraftan da Sasaniler bu ticaret güzergâhıyla "bypass" edilmiş olacaklardı. Zaten Kök Türkler 568'de Kafkasya'da diplomatik yollarla Utigurları egemenlikleri altına almışlar bu ticaret yolunun alt yapısını oluşturmuşlardı. (Özcan, 2019: 10-16). Ağustos 569'da da komutan Zemarkhos başkanlığındaki bir Bizans heyeti İstemi Kağan'a gönderilmesiyle bir anlaşma yapılmıştır. Bu durum siyasi ve ekonomik açıdan Kağan'ın bir başarısı sayılmıştır (Koçsoy,2002:53). Zemarkhos, karşılama töreninde sergilenen Türk Kağanlığı'nın servetin etkilenmiştir. (Sinor,2014:408).

569 yılı: Chou sarayına giden heyet, kendilerine at hediye etmişlerdir (İzgi,1978:99).

572 yılı: Chou ve Ch'i saraylarına yine Kök Türklerden ayrı ayrı heyetler gitmiş ve Ch'i imparatoru bu heyetin dönüşünde Budizm'e ait kitaplar yollamıştır (İzgi,1978:99).

572 yılı: Taspar (Ta-bo/T'a-po) Kağan tahta çıktıktan sonra Çin devletini istila etmeye devletini istila etmeye niyetlenir. Sonrası Zhou Tarihi, 50. Bölüm 911'de şu şekilde anlatılır: "*30. Ancak saray onlarla "akrabalığa dayalı barış anlaşması" (he-qin) yaptı ve* ***her sene 100.000 top ipek kumaş hediye veriyordu****. 31. Başkentte yaşayan Türkler en güzel şekilde ağırlandılar. [Onlar] ipek elbiseler giyiyorlar, etle besleniyorlardı ki sayısı bazen 1000'e kadar çıkıyordu. 32. Qi sülalesi saldırıları ve yağmalarından korktuğu için onlara ödeme yapmak için hazinelerini boşaltıyordu. 33. Ta-bo, mutluluktan aşırı derecede övünüyordu ve yakın çevresine şöyle diyordu: "****Sadece güneyde iki çocuk [yani Kuzey Zhou ve Kuzey Qi] bize itaat ettiği süre yoksulluktan korkmamıza gerek yok***". (Kara,2015:557)

Taspar Kağan döneminde hem Chou hem de C'hi Devletlerine kurduğu üstünlük ve bunun neticesinde alınan bolca haraç nedeniyle onun döneminde ülkesi bu ülkelerin mallarıyla dolmuştu (Gömeç,2016:109). Bu durum Kök Türk yöneticilerinin doyumsuzluğunu açığa çıkartarak iç sorunların patlak vermesine de yol açmıştır.

573 yılı: Chou sarayına bir heyet gitmiş ve at hediye etmiştir (İzgi, 1978: 99).

573 yılı: Sasaniler Bizans Doğu Ordularını yenerek Akdeniz'e ulaşmaları Bizans için çok büyük kayıp olmuştur. Çünkü, Sasani ipeklilerinin Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ulaşmasında Bizans tekel rolü oynamaktaydı (Özcan, 2019: 19). Bu gelişmeden sonra Sasaniler aracısız bir ticaret kanalına ulaşmış oldular.

576 yılı: Kayıtlarda Türk-Bizans ilişkilerinde 568-576 arasında beş kez Türklere elçi gönderildiği yer almaktadır. II.Justinos'a ortak olarak II. Tiberios Konstantinos'un tahta çıkmasıyla 576'da Valentinos başkanlığında gelen elçilik heyeti İstemi Kağanın cenazesine katılmış ve oğlu Türkşad (Turhath/Turksanthos) ile görüşmüştür. Ancak görüşmeler Bizans'ın Kök Türklerden kaçan Avarları himayelerine almaları nedeniyle gergin geçmiş, üstelik Türkşad bir misilleme olarak Utirgurların prensi Anagay ile Bohan (Buka) adlı müttefik

[16] İstanbul'a Orta Turan'dan giden ilk Türk heyeti Theophanes'in bildirdiğine göre, 563 yılında Kermikhionların Kağanı Aksel tarafından gönderilmiştir.

liderini Kırım'a sevk etmiştir (Sinor,2014c:408-409). Bohan 577'de Bosporus adlı Bizans şehrini ele geçirdi. Anagay da Taman yarımadasının bir diğer önemli ticaret kenti Kerson'a kadar ilerlemiştir. Buradaki temel amaç Kök Türkleri denize ulaştıracak bir Türk ticaret kanalı açma isteğiydi (Özcan,2019:26). Gene bu yıllarda (Bohan) isimli bir Türk komutan Kırım bölgesini ele geçirmiş ve Kök Türkler özellikle Bizans'ın önemli bir ticaret yoluna hakim olmuştur (Gömeç,2016:106). Ele edilen bu kazanım Kök Türk Kağanlığı'nın iç çekişmelerinden dolayı nihayete erdirilememiş muhtemelen 590'a varmadan kentler yeniden Bizans kontrolüne geçmiştir.

580 yılı: Chou sarayına Kök Türkler tarafından hediyeler sunulmuştur (İzgi, 1978: 99).

552-581 arası: Muhan ve Taspar'n kağanlıkları döneminde sık sık akınlar yapılan Chou hem de C'hi Devletleriyle evlilikler üzerinde anlaşmalar yapılmış ve karşılık hediyeler gönderilmiştir. Bu dönemde karşılıklı hediyeleşmelerde genellikle Türkler *atlar*, Çinliler *ipek kumaşlar* göndermişlerdir. Örneğin Taspar 573 ve 574 yıllarında Kuzey Chou(Çoğ)'a hediye olarak çok sayıda at göndermiştir. Anacak gönderilen bu hediyeler Chou tarafının gönderdiği hediyelerin değerini karşılamaktan uzaktı. Ekonomik açıdan hediyeler yanında yıllık *haraç*lar da Türkler için önemli gelirler arasında idi. Kuzey Chou, bu yıllarda haraç olarak her yıl 100.000 parça ipekli kumaş gelmiştir (Sinor, 2014c: 413).

581 yılı: Doğu Kök Türk Kağanı Taspar'ın ölümü.

583 yılı: Işbara Kağan dönemi Kök Türk merkez topraklarında aşırı derecede baş gösteren kıtlık yaşanmıştır. Kaynaklarda kemik öğütüp yedikleri dahi geçer (Gömeç, 2016: 112)

583 yılı: Sui Devleti'ne hediyeler yollanarak barış ve askeri yardım için teklifte bulunulmuştur (İzgi, 1978: 99).

584 yılı: Kök Türk Kağan'ı Işbara (Sho Po-li) Sui Devleti sarayına mektup yazarak koyun ve atlarla ipek değiştirilmesini istemiştir (İzgi, 1978: 99). Işbara Kağan yaşanan kıtlık ve taht mücadeleleri nedeniyle zor duruma düşmüştü. Gönderdiği bu mektupta barış için ticaretin devamlılığından bahsetmekle birlikte kendilerinin nasıl ipeğe ihtiyaçları varsa Suilerinde ata ve diğer hayvan ürünlerine ihtiyaçları olduğunu vurgulamıştır. (Gömeç, 2016: 113)

586 yılı: Işabara (Sha Po-li Kağan), Sui sarayına hediyeler sunmuştur (İzgi,1978:99).

588 yılı: Işbara (Sha Po-li)'nın oğlu Tu-lan (Tonga Turan) Kağan Sui Devleti sarayına bir heyetle haraç yollamış ve karşılığında 3000 top ipek almıştır. Tu-lan Kağan bir heyetle Sui Devleti'ne ***pamuk ipliğinden yapılmış elbise ve balık tutkalını*** hediye olarak yollamıştır. Kağanın yolladığı bir başka heyet ise, 10.000 at, 20.000 koyun, 500 deve 500 sığır haraç olarak imparatora sunmuş ye karşılığında, Sui Devleti sınırında kendileri için ticaret amacıyla pazar yeri kurulmasını istemişlerdir (İzgi, 1978: 100).

618 yılı: Haziran ayında Kök Türk Kağan'ı Shıh-pi öldü. Tang Devleti imparatoru yeni kağan Ch'u-lo'ya baş sağlığı dilemek için bir elçi yollamış ve Kök Türklere 30.000 parça ipekli kumaş hediye etmiştir (İzgi, 1978: 100).

620 yılı: Mayıs ayında Kök Türkler, bir Tanglı derebeyi olan Wang Shıh-ts'ung'a bir elçi göndererek 1.000 kadar at hediye etmişler ve Wang'da buna karşılık kendi kızım Ch'u-lo Kağan'a vermiştir. Bunun neticesinde de Kök Türklerle ticari münasebetlerin başlamasına razı olmuştur (İzgi,1978:100).

621 yılı: İllig (Ellig) Kağan Tang hükümdarı Kao-tsu'ya kilolarca ***balık tutkalı*** göndererek yeni dostluğun bu tutkal gibi güçlü olmasını istemiştir (Gömeç, 2016: 134; Togan vd., 2017: 7).

622 yılı: Ağustos ayında, Tang imparatoru Kao-tsu, Kök Türklerin sınırlarında yaptıkları akınlara karşı Kağan'a bir elçi yollayarak şu isteklerde bulunmuştur: "*Adet bakımından Çin imparatorluğu, Göktürk Kağanlığı ile aynı değildir. Göktürkler, Çin topraklarını ele geçirseler bile burada yaşayamazlar. Üstelik ele geçirdiğiniz ganimetlerin*

hepsi milletinizin eline geçti. Size ne kaldı? Siz en iyisi ordunuzla birlikte geri dönün ve Tang imparatorluğundan gelen altın paraları ve ipekli kumaşların hepsi sizin hazinenize girsin". Kök Türk Kağan'ı bu teklifi kabul ederek elçiyi geri yollamıştır (İzgi,1978:100).

624 yılı: İllig Kağan, 100.000 askerle Tang başkenti Chang-an'ı kuşatmış ancak olası yağma sonucu ele geçirilecek hazinelerden dolayı beylerinin Tanglı casusların da kışkırtmasıyla birbirlerine saldırması ve şiddetli yağmurun çıkması bu kuşatmayı sonlandırmıştır. İllig Kağan barış teklif ederen ticaretin devamlılığını istedi (Gömeç, 2016: 135-136).

625 ***yılı:*** Ocak ayında, Kök Türkler Tang imparatorundan, Tang ile ticari ilişkilerin kurulması iznini rica etti. İmparator Kao-tsu bu isteği kabul etti (İzgi, 1978: 100).

626 yılı: 23/26 Eylül 626 tarihinde İllig Kağan, tekrar Tang başkenti Chang-an'ı kuşatmış ve kendisine vergi ödenmesini aksi halde şehri yakacağını iletmiştir (Gömeç, 2016: 137). İllig Kağan ve onun demir süvarileri Pien Köprüsü'nün kuzeyinde Vey Nehri'ne ulaştılar. 25 Eylül 626 tarihinde Tang hükümdarı T'ai-tsung ile İllig Kağan arasında Vey Nehri Sözleşmesi'yle (Pian Köprüsü Sözleşmesi) anlaşma gerçekleştirildi. Anlaşma kapsamında Tang tazminatını ödedi ve daha da haraç vermeye söz verdi (Togan vd., 2017: 13).

626 yılı: bu yıl oldukça ilginç bir olay yaşanmıştır. Yaz aylarının ortasında kar yağmaya başladı. ***Ürünler mahvoldu*** ve hayvanlar da telef oldu. Çin kaynaklarında bu durum şöyle anlatılmıştır: "beş güneş aynı anda doğdu. Üç ay birden göründü[17]". Neticede insanlar bir tarafdan ağır vergilerle ezilirken diğer taraftan da bir lokma ekmeğe ve kımıza muhtaç kaldılar. Bu durumu fırsat bilen Altı Bag Bodun ve Sır Tarduşlar ayaklanmıştır (Gömeç, 2016: 140).

629 yılı: Yıl be yıl devam eden yoğun kar yağışı nedeniyel hayvanların (ve ürünlerin) büyük bir kısmı telef olunca İllig Kağan bozulan devlet gelir ve gider dengesini sağlamak için hükmettiği boylara ***ağır vergiler salmıştı***. Bu durum boyları huzursuz etmiş ve ayaklanmalar hızlanmıştır (Togan vd., 2017: 20).

630 yılı: İllig Kağan ile bir türlü anlaşamayan Şipi (Shih-pi) Kağanın oğlu ve aynı zamanda yeğeni olan T'u-li (Shih-po-pi) Kağan, T'ang Shu kayıtlarına göre abi-kardeş ilişkisinde olduğu Tang hükümdarı T'ai-tsung'a sığınmış kendisine bol ikramlarda bulunularak sağ muhafız alayı ulu sengünü (Senggün) olarak atanmış ve geçimini sağlasın diye ***tımar olarak 700 aile*** verilmiştir. Ancak T'u-li, Tang hükümdarınca geçmişte Bumin (Ch'i-min) ve babası Şipi Kağana yapılan iyilikleri ve sonrasında Çin'e karşı olumsuz tavırları hatırlatılarak Kağan olarak tanınmamış ancak askeri vali yani *Tutuk* olarak tanınmıştır. Ancak 631'de 29 yaşındakyken hastalanıp ölmüştür. Yerine oğlu Ho-lo-ku getirilmiştir (Togan vd., 2017: 24-25).

670-673 yılları arası: Tang Devleti'ne teslim olan Kök Türkler, Feng-chou, Sheng-chou, Ling-chou, Hsia-chou, Shoü-chou ve Tai-chou gibi altı bölgeye yerleştirilmişlerdi (İzgi, 1978: 101).

681 yılı: Kutluk ve Tonyukuk, Kuzey Çin'deki Yün-çün eyaletine 681 yılında düzenledikleri baskınla 30.000 kadar at, deve, koyun ve deve ele geçirdiler (Koçsoy, 2002: 63; Gömeç, 2016: 180).

693 yılı: Kutluk Kağanın vefatı üzeriene yerine geçen kardeşi Bögü Kapgan Kağan Tanglara akın düzenlemiş, ganimetler elde etmiş ve bu güç gösterisinden sonra Tan imparatoriçesi Wu T'se-t'ien'e elçi göndermiştir. Bu duruma sevinen endişeli imparatoriçe onu sol muhafız alayı ulu sengüsü ünvanıyla "devletimize yönelen Kung" olarak taltif etmiş 5.000 top ipekli kumaş göndermiştir.

[17] Belki de Hz. Muhammed'in ayın parçalanması mucizesidir.

696-697 yılları: Kapgan Kağan Kitanlara karşı Tang İmparatorluğunu desteklemiş ve Ho-pei bölgesinde onları bozguna uğratmıştır. Bunun karşılığından Tang imparatoriçesi Wu'dan altı bölgeye yerleştirilmiş olan Kök Türklerin kendisine iade edilerek Ordos bölgesine, ayrıca kendisinin Genel Askeri valiliğe tayin edilmesini ve ***tohumluk buğday, ipekli kumaşlar, ziraat aletleri ve demir verilmesini*** istemiştir. İsteksizce bu teklif kabul edildi ve 100.000 hu[18] tohumluk darı, **3000 adet tarım aleti, 10.000 (veya 40.000) libre demir (beş bin kilo demir (**Gömeç,2016:201**)** verilmiştir. Kapgan Kağan, isteklerini yerine getirmede isteksiz davranan Tanglara karşı harekete geçmesi nedeniyle Tanglar anında **3.000 tarım aleti ve 40.000 şi[19]'lik darı tohumunu** göndermek zorunda kaldılar (İzgi, 1978: 101; Koçsoy, 2002: 64-65; Togan vd., 2017: 41).

698 yılı: Kapgan Kağan, İmparatoriçe Wu Tarafından yollanan mallara itiraz ederek bir mektupla kendisine bildirmiştir. Bu mektubun içeriği özet olarak şöyledir: "***Bana pişmiş buğday tohumları verildiği için doğal olarak bu tohumlar yetişmediler****. Verilen altın ve gümüş eşyanın kalitesi çok düşüktür ve hakiki değildir. Çin elçilerine verdiğim resmi elbiselerin hepsi müsadere edilmiştir. Verilen ipekli kumaşların kalitesi çok düşüktür. Kızım yalnızca Çin imparatorunun oğlu ile evlenebilir. Hâlbuki bana daha az asil sayılan[20] bir kimse damat olarak yollanmıştır*" (İzgi, 1978: 101).

Burada değinilmesi gereken önemli nokta şudur: Kapgan Kağan'ın Tanglara düzenlediği seferler salt düşmanı sindirmek, üstünlük kurmak yahut ganeimet elde etmek değildi. Kağan ısrarla Tanglardan tarım aletleri ve ekimlik tohum taleplerinde bulunmaktaydı. Aslında bu durum Hunlardan beri Türklerde var olan tarımsal uğraşın kendi dönemi koşullarına göre modernize etmek ve güçlendirmek isteğini yansıtmaktadır. Artan nüfus karşısında üretim ve tüketim faaliyetleri bir şekilde çeşitlendirilmeliydi.

Çünkü halkın doyurulması ve ihtiyaçlarının giderilmesinde Savaş Ekonomisi gelirleri ve hayvancılıkla ekonomi sınırlandırılamazdı. Şu ana kadar ki bölümlerde yer yer bahsedildiği üzere hava yahut savaş koşullarından dolayı hayvanların sıklıkla telef olmaktaydı. İşte bu gerekçelerle ekonominin üretim ve tüketim kalıplarının çeşitlendirilmesi Kapgan Kağan için önem arz etmekteydi (Gömeç, 2016: 203-204).

700 yılı: Kapgan Kağan Güney Kansu (Gansu) haralarından 10.000 atı ganemet olarak aldı.

703 yılı: Bilge Tigin (sonradan Kağan), yazıtının Doğu-25'te, 703 yılında Basmıllar (Pa-si-mi)[21] üzerine sefer yaptığını ve onları dize getirdiğini ifade etmiştir. Bu seferin gerekçesi olarak Basmılların Kök Türklerle yaptığı ticaret ilişkilerini kesmeleri gösterilmektedir. Kapgan Kağan tepki olarak onların üzerine Bilge Tigin komutanlığındaki ordusunu salmıştır. Ticaret tüm devletler için olduğu gibi Kök Türkler içinde hayati öneme sahipti. Kök Türkler Bizans ve Çin'den takı malzemeleri, porselen kap-kaçak, ipek ve ipekli kumaşlar, pirinç ve diğer hububat maddeleri ithal ederken karşılığında silah, at, deri, kürk, balık tutkalı ve diğer hayvansal gıda ve ürünlerden ihraç etmekteydiler. Bunların yanı sıra doğu-batı ticaretinde de aracı pozisyonda bulunuyorlardı örneğin Sasani, Hazar ve Bulgar Türklerinden aldıkları bal, bal mumu, samur kürkü gibi ürünleri doğu pazarlarına taşımaktaydılar (Gömeç, 2016: 209-210). Hun çağından beri sınırlarda serbet ticaret alanları Türklerin savaş dışında yetkin oldukları tüccar sınıfının da gelişme yerleriydi.

[18] 1 hu yaklaşık 12,5 kg

[19] 1 şi yaklaşık 3.000 ton.

[20] Li ailesi yerine Wu ailesinden birisi olan Wei Prensi Wu Ch'eng-ssu'nun oğlu Huai-yang Prensi Wu Yen-hsiu'dur. Bu olay üzerine Kağan, bu prense yolculuğunda eşlik eden Tangların Pars sadaklı muhafızlar sağ ulu sengünü Yen Chih-wei'ye düzmece bir Kağanlık unvanı ve 100.000'den fazla asker verip Tang sınır vilayetlerine hücum ettirdi ve başarılar kazandı. (Togan vd.,2017:41).

[21] Tölös federasyonundan bir Türk boyu (uruğu)

Gene bu yıl Kapgan Kağan kızı için Tang İmparatoriçesi Wu'dan prens damat istemiş ve olumlu karşılık verilmesi üzerine 1.000 at ve yerel ürünlerden hediye göndermiştir (Togan vd., 2017: 44).

705 yılı: Bilge Tigin'in kardeşi Köl Tigin için diktirdiği yazıtın Doğu-32-34'de, Köl Tigin'in 705 yılında yaptığı Ming-sha[22] şehrine yaptığı ve 80.000 kişilik Tang ordusunun dağıltıldığı bir akından bahseder. Bu akın sonrasında Kök Türkler yaklaşık 10.000'den fazla at ele geçirilmiştir (Gömeç,2016:211-212). Bunun üzerine Tang tahtına yeni çıkan Chung-tsung evlilikten doğan önceki anlaşmayı iptal ederek Kapgan Kağan'ın başına 2,000 top ipek ve prenslik sengünlük unvanları verilmesine dair ödül koydu (Togan vd., 2017: 44).

721 yılı: Şubat ayında, Bilge Kağan, İmparator Hsüan-tsung'a elçi göndererek kendisiyle iyi münasebetlerin kurulmasını istemiştir. İmparator da gelen elçiye şöyle bir mektup vermiştir: "*Eskiden Göktürkler Tang ile evlenmeğe dayanan bir akrabalık kurmuşlardı. Bundan sonra iki devlet beraberce barış içinde yaşamağa başladılar. Çin, Göktürklerden* ***koyun ve at satın alıyor, Göktürkler ise, Tang'dan ipekli kumaş alıyordu***. *Böylece iki devlet karşılıklı olarak birbirlerinden menfaat sağlamış oluyorlardı*" (İzgi, 1978: 101).

727 yılı: Eylül ayında, Tibetliler Bilge Kağan'a mektup yazarak beraberce Tang Devleti'ne saldırmayı teklif etti. Bilge Kağan ise, bu mektupla birlikte bir elçisini Tang Devleti'ne yollayarak durumu bildirdi. Tang imparatoru Hsüan-tsung bu hareketi çok takdir ederek, Kök Türklerin Batı Shouhsiang şehrinde Çinlilerle ticaret yapmalarına müsaade etti. Ayrıca iyi cins atlar beslemek ve Çin ordusunu kuvvetlendirmek için imparator, ***her yıl yüzbinlerce parça ipek vererek Göktürk atlarını satın almağa başladı*** (İzgi, 1978: 102; Togan vd. 2017: 60).

734 yılı: Kök Türkler ile Tanglar arasında 734 yılında yapılan bir ticaret anlaşması gereği olarak Çin imparatoru Ling-chou'daki Sofang şehrinin ortak Pazar yeri olarak belirlemişti.

Bu tarihten sonra, Kök Türklerin siyasi güçlerinin yavaş yavaş zayıflamış olması nedeniyle Kök Türk-Tang ticari münasebetleri de yavaşlamış ve hatta durmuştur. Hun devriyle kıyaslandığında daha yoğun olan Kök Türk - Tang ticari ilişkiler, yukarıda da görüldüğü gibi her iki ülke içinde çok büyük rakamlara ulaşmıştır. Kök Türklerin de Tangların Türkler için uyguladıkları *Kung (Haraç) Sistemi* içinde, askeri üstünlüklerini sürdürdükleri müddetçe, Çin'den ihtiyaç duydukları her türlü ürünü böylece almışlardır.

Ticaret Faaliyetleri: Kök Türkler en önemli ticaret ortakları olan Çin hanedanlarıyla sıkı ticari ilişkiler içine girmişlerdir. Başta at olmak üzere büyükbaş hayvanlar, sığır ve silah gibi birçok alanda Çinlilerle olan ticarette önemli rol oynamaktaydı. Askeri güç olarak üst seviyelere gelen Kök Türkler, Cinden başta ipek olmak üzere birçok malı ithal etmekteydi.

Kök Türkler ile Çin arasında gelişen at ve ipek takası üzerine kurulu trampa ekonomisi her iki kesim açısından önem arz etmekteydi. Bu nedenle sınır ticaretinin gelişebilmesi için Kök Türkler, Çin imparatorlarına pazar yerleri açılması konusunda çeşitli dönemlerde müracaatlarda bulunmuşlardır.

Kök Türkler ile Chou, Ch'i, Sui ve Tang Hanedanlıkları arasındaki ilişkiler ***Vergi, Ganimet ve Haraç Faaliyetleri*** altında kronolojik olarak verilmiştir. Hun devri ticari ilişkilerle karşılaştırıldığında Hanedanlar dönemi ticari ilişkilerinin olağan üstü rakamlara ulaştığı görülmektedir. Ancak burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus da Kök Türklerin ticari ilişkilerinin sadece Hanedanlarla olmadığı, ulaşılan sınırlar dikkate alındığında Batı-Kuzey devletleriyle de yoğun ticari ilişkilerin yaşandığını görmekteyiz. Kök Türklerin çok uluslu ticari ilişkileri ekonomilerindeki ürün envanterinin de çeşitlenmesini sağlamıştır. Çünkü ***588 yılı*** verileri içinde yer alan Çin'e ***pamuk ipliğinden yapılmış elbise ve***

[22] Tang ordusunun başında muhtemelen Şato Türkü olan ve kayıtlarda Sha-t'o Chung-i veya Scha-tscha Tschung-i olarak geçen Çaça Segün vardı.

balık tutkalını hediye edilmesi oldukça önemli bir ayrıntıdır. Çünkü Ötüken ve Ordos yaylalarını merkez edinmiş olan Kök Türklerin tarımsal ürünleri arasında pamuk bulunmamaktaydı. Büyük bir olasılıkla pamuk ipliğinden yapılmış bu ürünler Batı komşularıyla yapılan uluslararası bir ticaretin sonucu olmalıdır.

2.8.1.3.Meslek/Zanaat Faaliyetleri: Dericilik

Kök Türkler'in başlangıçta, MS VI.yy.'ın ortalarında Apar egemenliği altında Altay Dağı'nın batısında ikamet ettikleri, metal işçiliği yaptıkları ve Juanjuanlara demirden imal ettikleri ürünlerle haraç ödedikler bilinmektedir. Kök-Türkler tıpkı ataları ve öncülleri İskitler (Sakala) ve Hunlar gibi demir ve çelik üretiminde kendilerine has teknolojileriyle oldukça usta idiler.

Kök Türklerin mezar ve tören alanlarında çıkarılan çok sayıda demir eser, onların siyasi hakimiyetlerine de temel teşkil eden oldukça gelişmiş bir demir teknolojisine sahip olduklarını destekleyen önemli arkeolojik kanıtlardır. Arhangai'deki Hashaat bölgesinde inşa edilen Bilge Kağan için kurbanlık alanaimag, dökme demir eserler de dahil olmak üzere çeşitli metalik kalıntılarla ünlüdür.

Sonuç

Anlaşılacağı üzere hem yazılı hem arkeolojik veriler bize Kök Türk Kağanlığının hüküm sürdüğü dönemler boyunca kadim doğu Turan Ekonomisine büyük katkılar verdiğini göstermektedir. Özellikle Batı Kök Türk Kağanlığının para basmış olması ticarete verdikleri önemin ülke içinde bir standardizasyona yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Kağanlık, İpek Yolu üzerinde bulunuyordu. Bu durum kürk, deri, yün ve hayvan gibi ürünler ihraç edilirken, ipek, kumaş, metal ve baharat gibi ürünler ithal edilerek uluslararası ticaretin gelişmesine katkıda bulundu. Hükmedilen coğrafyanın enlem boylamlar üzerinden değerlendirmesi yapıldığında hayvancılık yanında sulama sistemleri inşa ederek tahıl ve sebze yetiştiriciliği gibi tarımsal faaliyetleri de gerçekleştirdikleri görülmektedir. Zanaatkarlık da tüm Türk devlet ve boylarında olduğu gibi oldukça gelişmiş durumdaydı.

KAYNAKÇA

Baykuzu, Tilla Deniz (2008). "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", Bilig, Kış / 2008, sayı 44.

Divitçioğlu, Sencer (1987). Kök Türkler (Kut, Küç, Ülüg), YKY Yayınları, İstanbul

Gabain, Annemarie Von (1944). "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 2 Sayı: 5 Sayfa: 685-696.

Gelegdorj, Eregzen, Amartuvshin Chunag, Robert B.Gordon, Jang-Sikpark (2007). "Transitions in cast iron technology of the nomads in Mongolia", Journal of Archaeological Science, 34(8):1187-1196.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2012). Türk-Hun Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara.

İzgi, Özkan (1978). "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler", Tarih Enstitüsü Dergisi, S.9, s.87-106.

İzgi, Özkan (2014). Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı 18, Ankara.

Kara, Gülnar (2015). "Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerinde Metin Çalışması", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı:3, s.542-562

Kırilen, Gürhan (2013). "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 53,1,s.63-84

Koçsoy, Şevket (2002). "Türk Tarih Kronolojisi", Türkler, İlk Çağ, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, Cilt 1, s.73-188.

Özcan, Altay Tayfun (2019). Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, Kronik Kitap, Asya Tarihi Dizisi 11,1. Baskı, Mart, İstanbul.

Sinor, Denis (2014).”(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı”, (Çev. Prof.Dr. Talat Tekin), Erken İç Asya Tarihi, İletişim yayınları, 7. Baskı, İstanbul.
Togan, İsenbike, Gülnar Kara ve Cahide Baysal (2017). Çin Kaynaklarında Türkler, Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.